Bogusław Wyderka
Uniwersytet Opolski
Instytut Polonistyki i Kulturoznawstwa
Katedra Języka Polskiego

PRZYSZYBOK DO OPISU ROZWOJU ŚLĄSKIEGO SŁOWNICTWA GWAROWEGO

W charakterystykach słownictwa dialektu śląskiego zwraca się uwagę przede wszystkim na takie właściwości, które związane są z dziejami politycznymi i kulturowymi Śląska, a więc uwydatnia się więz z leksyką języka polskiego, wskazuje na obecność staropolskich archaizmów, dość powierzchownie omawia się wpływy języka niemieckiego i czeskiego. Odczuwalny jest natomiast brak analiz etymologicznych i porównawczych, które szczegółowo pokazywałyby powiązania śląskiej leksyki gwarowej ze słownictwem dialektów sąsiednich, czy też z ogólnosłowiańskimi procesami rozwoju leksyki. Wnioski z takich analiz mogą wprowadzić wiele korekt do stereotypowych charakterystyk śląskiej leksyki i ujawnić ukryte ścieżki jej rozwoju. Ten ogólny postulat potwierdza kilka niżej prezentowanych analiz.

Wśród śląskich archaizmów uwagę zwraca niewielka grupka wyrazów pochodzących od pśl. **błkati*, perf. *błknąti* (> pol. *belkać*, *belknąć*) ‘o odgłosie płonącego ognia, wrzącej wody’, także ‘niewyraźnie mówić, belkotać, gadać’ [SlPsł I, s. 282]. Drugie z odnotowanych znaczeń jest według Andrzeja Bańkowskiego wtórne [2000, s. 40] – ta sugestia mniej nas tu interesuje. Formy *belkać* nie zanotowano w leksykonach polszczyzny. Natomiast w gwarach śląskich zachowała się perfektywna postać tego czasownika, mianowicie *belknąć*, *belknyć*. Notuje ją też [SlStp], zob. *belknąć*, *wzbelknąć*, oraz [Linde] w źródle XVIII-wiecznym. Użycia o pierwotnym znaczeniu ‘buchnąć płomieniem’ notowano tylko na Śląsku Cieszyńskim, użycia o znaczeniu ‘powiedzieć coś niewyraźnie, mruknąć pod nosem’ w gwarach środkowego i północnego Śląska [SGŚ]. Tak więc pierwotne znaczenie

kontynuuje tylko południe Śląska. Co się tyczy innych gwar polskich, to oprócz Śląska wyraz *belknąć* odnotowano jedynie w gwarach Sądeckizny (Mszana Dolna i Górna), ale w znaczeniach już zmodyfikowanych w stosunku do pierwotnego, tj. ‘niepotrzebnie coś powiedzieć, wygadać się’ oraz ‘krzyknąć’ [SGP].

Oprócz omówionego czasownika *belknąć*, na Śląsku pojawiają się jego derywaty *belk* i *belko*. Pierwszy z nich, *belk*, o pierwotnym znaczeniu ‘topiel wodna, głębia, wir’ ma w zasadzie zasięg ogólnogwarowy, lecz na Śląsku wyraz pojawia się peryferyjnie na południu (Koniaków pow. cieszyński) i na północy (Krzywizna pow. kluczborski), co sugeruje szeroki pierwotnie zasięg wyrazu. Natomiast forma *belko* wystąpiła w zaolziańskiej gwarze Gródka (pow. misteccki) w znaczeniu ‘głębokie miejsce w rzece lub stawie, głębia; wir’ oraz ‘stroma skała nad urwistym brzegiem rzeki; urwisko’. Leksem *belko*, niewątpliwie pierwotne zdrobnienie od *belo* ‘głębokie miejsce w rzece; staw’, w większej mierze rozpowszechniony jest w gwarach małopolskiego Pogórza, gdzie notujemy też *belo* [SGP]. Współczesna geografia wyrazu sugeruje, że zaolziańskie *belko* jest refleksem małopolskiego zasięgu leksemu.

W rodzinie wyrazów pochodnych od pierwotnego **belkać* wyłącznie śląskim dialektyzmem jest *belkocić* (*belkoca(m)* – *belkocisz* – *belkocił*) w znaczeniu ‘mówić niewyraźnie i niezrozumiale’. Występuje na znacznym obszarze południowego Śląska (pow. wodzisławski, raciborski, rybnicki i gliwicki) obok derywatów wspólnych z polszczyzną ogólną: *belkotać*, *belkotanie*, *belkot*.

Synonimami wyrazu *pobożny* są na Śląsku: *bogobojny*, *bogabojny* i *bogomyślny*. Pierwszy z nich nie budzi szczególnej uwagi ani pod względem semantycznym, ani etymologicznym, nie różni się bowiem od postaci ogólnopolskiej i notowany jest w różnych okolicach Śląska [zob. SGŚ]. Natomiast uwagę zwraca forma *bogabojny*, którą zanotowano w gwarach Śląska środkowego: Bytom (Rozbark), Tarnowskie Góry (Strzybnica), Żędowice pow. strzelecki, oraz w najdalej na zachód wysuniętych gwarach śląskich okolic Niemodlina. Wyraz w tej postaci pojawia się również w innych gwarach polskich (małopolskich, wielkopolskich, kujawskich), lecz tam wyjątkowo. Natomiast na Śląsku zapisano go kilkakrotnie, przyjąć zatem możemy, że tu ma mocne zakotwiczenie. Czy śląskie *bogabojny* jest refleksem wpływów czeskich (por. cz. *bohabojný*) – trudno powiedzieć. Nie przemawia za tym brak tej formy w południowych gwarach Śląska, z reguły podtrzymujących dawne wpływy czeskie. Śląskie *bogabojny* należy wiązać z rodzimą modyfikacją, nawiązującą do motywacji ‘Boga się bojący’.

Trzeci z wymienionych bliskoznaczników, *bogomyślny*, mający znaczenie ‘zgodny z zasadami wiary, poświęcony Bogu, dotyczący Boga’ znany nam jest

jedynie ze zbiorów Stanisława Wallisa¹. Badacz w zapisie podaje wprawdzie kontekst użycia (*To ból święty człowiek, bo jeny bogomyślne słowa prawioł*), ale nie podaje lokalizacji geograficznej. Współcześnie bierna znajomość wyrazu potwierdzona została przez informatora z Bogucic pow. kluczborski. Dotychczas nie stwierdzono obecności leksemu *bogomyślny* w zasobie leksyki jakiegokolwiek innej polskiej gwary, toteż przypadek śląski jest szczególnie cenny. Leksem używany był w dawnej polszczyźnie, XV–XVII wieku, w tekstach stylu wysokiego w znaczeniu ‘zatopiony myślami w Bogu, kontemplacyjny’, co potwierdzają starsze i nowsze słowniki [por. np. SłStp i SłDor]. Na Śląsk wyraz przedostał się zapewne wraz z importowaną z Polski literaturą religijną.

W gwarach południowego Śląska i w bezpośrednio z nimi sąsiadujących gwarach Śląska środkowego zwracają uwagę kontynuanty prasnawiańskiego wyrazu **bŕdce* ‘kołek, żerdka’ (będącego zdrobnieniem od **bŕdo* [zob. SłPś I, s. 429]) z oryginalnym rozwojem sonantu w ‘er, a więc: *bierce, bierco, bierca*, por. pol. *bardo*. Wyraz *bierce* występuje w znaczeniach ‘orczyk’ (Zaolzie, pow. cieszyński, bielski, pszczyński, wodzisławski, mikołowski, rybnicki, raciborski, kozielski)² oraz ‘draż służący do dźwigania konewek z wodą; nosidło’ (Śląsk Cieszyński), również ‘drewniana podpórka zastępująca kalece odjętą nogę, rodzaj protezy’ (pow. bielski). Natomiast wyraz *bierco* pojawia się w znaczeniu ‘orczyk’ (Zaolzie, pow. cieszyński, raciborski, rybnicki, kozielski, głubczycki, a nawet na południu pow. opolskiego) oraz w znaczeniu ‘drażek do zawieszania ubitej świni’ (Śląsk Cieszyński). Forma *bierca* (niewykluczone, że to lm.) notowana była w pow. raciborskim w znaczeniu ‘orczyk’. Z formami śląskimi związane są formalnie, znaczeniowo i geograficznie laskie *berce, byrce* ‘orczyk’ [Zaręba, 1969–1996, m. 38]³. Śląskie pochodzenie mają obecne w gwarach żywieckich *bierce, bierco* ‘orczyk’, ‘drażek do zawieszania ubitej świni’, ‘kij do cepa’ [zob. Nowak, 2012; SGP; Zaręba, 1969–1996, m. 38]. Żywieckie formy z ‘er, jako efekt oddziaływania sąsiednich gwar śląskich, są wyjątkami na tle małopolskich form z -ar-, por. *barca* ‘część warsztatu tkackiego’, ‘nosidło’ (pow. myślenicki, żywiecki), *barce* ‘nosidło’ (pow. myślenicki) [por. SGP].

Śląski rozwój omawianych form był ograniczony regionalnie, trudno powiedzieć, czy odbywał się przy wsparciu form czeskich bądź morawskich, por. *brdce, brdco* [SSJC; Bartoš, 1906]. Natomiast wykluczony jest wpływ wschodniosłowiański, zob. ros. dial. *бѣпуѣ* czy ukr. *бѣпуѣ* [SłPś I, s. 429]. Śląskie formy z ‘er

¹ Stanisław Wallis (1895–1957) badacz folkloru i kultury Śląska.

² W gwarach środkowego Śląska ta część wozu konnego nazywana jest zwykle *orczykiem*, natomiast na Śląsku północnym – *barczykiem*.

³ W tym odsyłaczu cyfra oznacza numer mapy.

utrzymały się do dzisiaj mimo obecności grupy *ar* w wyrazach etymologicznie pokrewnych, por. *bardla*, *bardo* (< psł. **bŕdo*) i synonimicznych *barczek*, *barczyk*.

Z podstawą *bierać* (psł. **birati*) będącą iteratywną formą od *brać*⁴ (psł. **bŕrati*) łączy się czasownik *bierkować* w znaczeniu ‘wyrabiać ciasto na chleb; formować bochenki chleba’. Czasownik oznacza więc tę fazę wypieku, w której wybiera się ciasto z dzieży, dodaje wody lub mąki, miesza się ciasto, aby uzyskać właściwą konsystencję, formuje bochenki. Leksem notowany jest tylko w gwarach środkowego i północnego Śląska, ma też dość bogatą dokumentację tekstową, por.: *napszót czeba te ciasto biyrkować*⁵ (Bełk, pow. rybnicki); *musa chlyb biyrkować* (Kalety-Jędrysek, pow. tarnogórski); *ciasto jus porusone tera musa biyrkować chlyp* (Lisów, pow. lubliniecki); *naudź mie chlyb biyrkować* (Ortowice, pow. kędzierzyńsko-kozielski); *biyrkuje sie na pecynki* (Żędowice, pow. strzelecki); *psziniyż mi z góry ty sómiönki, bo zarolż bana(m) biyrkować* (Januszkowice, pow. krapkowicki); *Jag zajś pszidzie ciasto do góry (porusy sie), to tsza biyrkować. Nasuje sie mönki na biyrkownica(m), doł sie ciasta tela, co tsza na jedyn pecynek, a potyń tulakać, a na sómiönka(m)* (Stara Schodnia, pow. opolski) [Gołąb, 1955, s. 151]; *biyrkuje sie tyn chlyp* (Dzierżysławice, pow. prudnicki) [Pluta, 1973]. Czasownik używany jest też w znaczeniu przenośnym ‘bić kogoś’ [Pluta, 1973]; pełna dokumentacja [zob. SGŚ]. Od czasownika *bierkować* powstały nazwy stolnicy: *bierkownica* (spośród synonimów leksem ten ma najszerzy zasięg geograficzny, notowany był w gwarach środkowego Śląska i północnośląskich gwarach opolskich), *bierkownia* (pow. tarnogórski), *bierkowaczka* (gwary niemodlińskie i prudnickie), *bierkownik* (pow. prudnicki). Wszystkie te formy notowane są wyłącznie w gwarach śląskich.

Skoro jesteśmy przy formacjach pochodnych od czasownika *brać*, *bierać*, to dla dopełnienia obrazu derywacji odnotować należy kolejne śląskie dialektyzmy semantyczne, mianowicie: *bierka*, *bierny*, *bierus*.

Leksem *bierka* jest szeroko rozpowszechniony w gwarach polskich, z wyjątkiem gwar śląskich, jako nazwa różnych przedmiotów i części warsztatu tkackiego. Natomiast na Śląsku pojawił się jako hapax legomenon w znaczeniu ogólnopolskiej *branki*, tj. w znaczeniu ‘pobór wojskowy’, do tego wyłącznie w zapisach historycznych, por. *Tego roku będzie wielka bierka* (Śląsk Cieszyński) [Cinciała]; bez lokalizacji odnotowuje wyraz rękopiśmienny *Słownik* Michała Przywary z przełomu XIX i XX wieku [vol. 3, s. 17; vol. 4, s. 21, 318, 350]. Współczesnych poświadczeń nie mamy. Warto w tym miejscu wspomnieć, że

⁴ *Brać* (psł. **bŕrati*) czasownik o szerokim spektrum znaczeniowym w dialektach, m.in. ‘nabierać, pobierać, kłaść, umieszczać, wsadzać’ [por. SGP].

⁵ Cytaty podaję w zapisie uproszczonym.

wymieniana w słownikach homonimiczna *bierka* ‘gatunek owcy o krótkiej wełnie’ też ‘młoda owca’ to właściwie forma fonetyczna od *birka* [co do etymologii zob. SiPś I, s. 477].

Dwa kolejne leksemy, tj. *bierny*, *bierus*, mają podobną semantykę, w obu przypadkach nieodnotowaną w słownikach polszczyzny ogólnej i gwarowej. *Bierny* oznacza ‘człowieka chciwego, lubiącego garnąć rzeczy i pieniądze ku sobie, chciwego’ i pojawia się w gwarach oleskich i kluczborskich. Zaś *bierus* to ‘naciągacz, zdzierca; człowiek, często ksiądz, który żąda więcej pieniędzy niż się należy’ z odcieniem pogardliwym. Wyraz ma notowanie historyczne z terenu Śląska Cieszyńskiego, współcześnie z okolic Raciborza.

Ciekawymi etymologicznie dialektyzmami śląskimi są: *beresić*, *beresnik*, *beresniczka*. Intrygująca jest już forma fonetyczna, sugerująca wschodniosłowiańskie korzenie leksemów. Czasownik *beresić* zanotowany został w dwóch znaczeniach: 1) ‘pośredniczyć w zawieraniu małżeństwa, swatać’: Lubliniec, Kochanowice pow. lubliniecki (por. zapis *bereźnig beresi dziółcha kawalyrowi*); 2) ‘strofować, udzielać nagany, karcić’: Zabrze, Tarnowskie Góry – Pniowiec (por. zapis *rechtór beresiół synka*), Krzyżowa Dolina pow. opolski (por. *óna beresiół sfoja małól dziółcha, bo psziszła w mokrych trzewikach ze szkoły*). Biorąc pod uwagę rozpiętość znaczeń, mamy tu zapewne do czynienia z homonimami, przy czym nie jest wykluczone, że *beresić*² ‘strofować, ganić’ jest pożyczką z niem. *brechen*. W dalszym ciągu interesuje nas *beresić*¹ ‘swatać’, który to czasownik leży u podstaw derywatów *beresnik* ‘mężczyzna pośredniczący w zawarciu małżeństwa’ (Lubliniec, Kochanowice pow. lubliniecki, zob. wyżej, Broniec pow. oleski) oraz *beresniczka* ‘kobieta pośrednicząca w zawarciu małżeństwa, swatka’ (Broniec pow. oleski). Zatem żywotność wyrazów potwierdzona jest współcześnie z gwar środkowo-wschodniego Śląska⁶.

Poza Śląskiem leksem *beresnik* zapisany został dwukrotnie: 1) w znaczeniu ‘swat’ w okolicach Ostrowa Wielkopolskiego [Zaręba, 1969–1996, m. 735; SGP], co w świetle rozpowszechnionych w gwarach południowej Wielkopolski form *swat*, *faktor*, sugeruje śląską pożyczkę, a jednocześnie szerszy pierwotnie zasięg wyrazu *beresnik* na Śląsku⁷; 2) jako homonim *beresnik*² w znaczeniu ‘drobny handlarz nierogaczyny’ w okolicach Tarnowa [SGP]. We współczesnej polszczyźnie ogólnej mamy tylko *zbereźnik* ‘hultaj, bezwstydnik’ [SiDor; USP] i *zbereźny* ‘bezwstydnny, haniebnny’ (wyraz odnotowuje *Narodowy Korpus Języka Polskiego*). W *Słowniku...* Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława

⁶ Co ważne, nie odnotowuje ich obecności na tym terenie *Atlas językowy Śląska*, zob. [Zaręba, 1969–1996, m. 735].

⁷ Wg danych Zaręby [1969–1996, m. 735] północny Śląsk nie zna pojęć *swat*, *swatka*.

Niedźwiedzkiego odnotowano leksem *beresić* ‘dokazywać, psocić’ oraz *berezyje*, *bereźnik*, które autorzy odsyłają do odpowiedników z przedrostkiem *z-*: *zberezyje* ‘figle, psoty’, *zbereźnik* ‘psotnik, figlarz’, *zbereżeństwo* ‘sprośność, bezceństwo’ [SW], ten ostatni wyraz w znaczeniu ‘figiel, psota’ odnotowuje [SWil]. Inne leksykony interesujących nas leksemów nie potwierdzają. Wydaje się, że formy *beresić*, *bereśnik*, *bereśniczka* były od początku dialektyzmami i nie zadomowiły się w polszczyźnie literackiej, co sugeruje Aleksander Brückner [1985, s. 647]. Wg niego wyrazy tworzące tę rodzinę pojawiły się w polszczyźnie w XVI–XVII wieku jako metaforyczna nazwa ‘beztroskiej zabawy, hultajstwa, nierządu’ pochodząca od nazwy geograficznej *Pobereże* ‘kraina historyczna na Podolu’ (por. psł. **bergъ*); cyt. *jak na pobereżu*, mawiano o ‘nierządzie’ [Brückner, 1985, s. 647]. Wyrazy te przedostały się do polszczyzny śląskiej i jako archaizmy peryferyjne utrzymały się do czasów współczesnych.

Już analiza kilkunastu śląskich leksemów gwarowych pokazuje wielość i złożoność procesów rozwojowych, jakim podlegała leksyka tego regionu. Odnotowujemy tu archaizmy (*belknąć*, *belknyć*), formalny i semantyczny rozwój regionalizmów (*belkocić*, *bierkownica* i synonimy *bierka*, *bierny*, *bierus*, *branka*, *bogaboyny*), oddziaływanie sąsiednich gwar małopolskich na gwary śląskie i odwrotnie (*bierce*, *bierco*), zapożyczenia z polszczyzny i ich swoisty rozwój (*bogomyślny*, *beresić*, *bereśnik*, *bereśniczka*). Wyniki tych analiz należy potraktować jako przesłankę przemawiającą za koniecznością podjęcia głębszych studiów etymologicznych nad leksyką polskich gwar Śląska.

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

- SGP – Słownik gwar polskich, oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, t. 1–2: Mieczysław Karaś, red., t. 3–5: Jerzy Reichen, red., Wrocław – Kraków 1979–1998; t. 6–7: Joanna Okoniowa, red. Kraków 2001–2013.
- SGŚ – Słownik gwar śląskich, 2000–2012, t. 1–13, pod red. B. Wyderki, Opole.
- SSJC – Slovník spisovného jazyka českého, 1989, t. 1–8, pod red. B. Havránka, Praha.
- ŚlDor – Słownik języka polskiego, 1958–1969, t. 1–11, pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa.
- ŚlPsł – Słownik prasłowiański, 1974–2001, t. 1–8, pod red. F. Sławskiego, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

- SlStp – Słownik staropolski, 1953–2001, t. 1–11, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- SW – Słownik języka polskiego, 1900–1927, t. 1–8, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego, Warszawa.
- SWil – Słownik języka polskiego, 1861, t. 1–2, oprac. A. Zdanowicz i in., Wilno.
- USP – Uniwersalny słownik języka polskiego, 2003, t. 1–4, pod red. S. Dubi-sza, Warszawa.

Skróty konwencjonalne

cyt. – cytat	perf. – perfectum
cz. – czeski	pol. – polski
dial. – dialektalny	pow. – powiat
lm. – liczba mnoga	psł. – prasłowiański
m. – mapa	ros. – rosyjski
niem. – niemiecki	ukr. – ukraiński

BIBLIOGRAFIA

- BAŃKOWSKI Andrzej, 2000, Etymologiczny słownik języka polskiego, t. 1–2, Warszawa.
- BARTOŠ František, 1906, Dialektický slovník moravský, Praha.
- BRÜCKNER Aleksander, 1985, Słownik etymologiczny języka polskiego. Przedruk z wyd. 1, Warszawa.
- CINCIALA Andrzej, 1998, Słownik dialektyczny Księstwa Cieszyńskiego. Reprodukacja techniką offsetową z oryginału znajdującego się w zbiorach rękopisów Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Wisła.
- GOŁĄB Piotr, 1955, Gwara Schodni i okolicy, Wrocław.
- LINDE Samuel Bogumił, 1807–1814, Słownik języka polskiego, t. 1–4, Warszawa.
- NOWAK Józef Karol, 2012, Słownik gwary górali żywieckich, Żywiec – Grojec – Warszawa.
- PLUTA Feliks, 1973, Słownictwo Dzierżysławic w powiecie prudnickim, Wrocław.
- PRZYWARA Michał, Narzecza śląskie, vol. 3. Słownik, vol. 4. Materiały do słownika, rkp. Biblioteki Śląskiej w Katowicach nr R 15/II.
- ZARĘBA Alfred, 1969–1996, Atlas językowy Śląska, t. 1–8, Warszawa – Kraków.